

Coraz więcej badań i analiz polityki hazardowej wskazuje na stopniowe odchodzenie od strategii odpowiedzialnej gry jako głównej metody ograniczania szkód związanych z hazardem. Krytyka tego podejścia wynika przede wszystkim z jego ograniczonej skuteczności oraz faktu, że odpowiedzialność za kontrolowanie zachowań hazardowych spoczywa głównie na graczach, zamiast na operatorach gier i regulatorach rynku.

ODPOWIEDZIALNA GRA – KONCEPCJA, STRATEGIE ORAZ ICH SKUTECZNOŚĆ W BADANIACH NAUKOWYCH

Łukasz Wieczorek

Zakład Socjologii Zdrowia i Badań nad Uzależnieniami

Instytut Psychiatrii i Neurologii

Wprowadzenie

Gry hazardowe stanowią istotny element globalnej rozrywki, przyciągając miliony graczy na całym świecie. Wraz z rozwojem technologii oraz upowszechnieniem gier online wzrosła jednak także świadomość potencjalnych zagrożeń związanych z uprawianiem hazardu, w tym uzależnienia od gier, negatywnych skutków finansowych oraz problemów społecznych i psychicznych (Gainsbury, 2017). Jedną z odpowiedzi na te wyzwania jest koncepcja odpowiedzialnej gry (*responsible gambling*), która obejmuje

zestaw strategii i regulacji mających na celu ograniczenie negatywnych konsekwencji hazardu oraz promowanie świadomego i kontrolowanego grania (Hing i współ., 2016). Odpowiedzialna gra jest koncepcją wielowymiarową, angażującą zarówno graczy, operatorów gier, organizacje naukowe, jak i organy regulacyjne. Jej celem jest ograniczenie ryzyka rozwoju uzależnienia poprzez wdrażanie mechanizmów samokontroli oraz narzędzi wspierających graczy w odpowiedzialnym korzystaniu z gier hazardowych (Błaszczynski i współ., 2011). Współczesne podejścia w zakresie odpowiedzialnej gry obejmują m.in.

limity czasowe i finansowe, systemy samowykluczenia, a także kampanie edukacyjne i prewencyjne (Wood & Griffiths, 2015).

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie koncepcji odpowiedzialnej gry, różnych strategii oraz ich skuteczności odnotowywanej w badaniach naukowych.

Metodologia

Wyszukiwanie artykułów przeprowadzono w okresie luty–kwiecień 2022 roku. Do wyszukiwania użyto dwóch baz artykułów pełnotekstowych – EBSCO host oraz Science Direct. Przegląd miał charakter narracyjny. W celu otrzymania publikacji pokrywających pola zainteresowania zastosowano wyszukiwanie z kombinacją słów kluczowych:

- „gambling”, „policy”, „availability”,
- „illegal gambling”, „policy”, „availability”,
- „gambling law”, „prevalence”, „availability”,
- „responsible gambling”, „policy”,
- „responsible gambling”, „gambling law”.

Wyniki

Koncepcja odpowiedzialnej gry

Strategia odpowiedzialnej gry, jako podejście mające na celu minimalizowanie szkód związanych z hazardem, wywodzi się z praktyk stosowanych przez przemysł alkoholowy, który promuje koncepcję odpowiedzialnego spożywania alkoholu (Gray i współ., 2020). Działania te realizowane są w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu (*Corporate Social Responsibility – CSR*), stanowiącej formę samoregulacji. CSR określa sposoby, w jakie przedsiębiorstwa wdrażają polityki społeczne i ekologiczne, wykraczające poza ich formalne zobowiązania prawne i które są niezwiązane bezpośrednio z maksymalizacją zysków. Często bywa wykorzystywany jako narzędzie kształtowania pozytywnego wizerunku branży lub konkretnej firmy (Shamir, 2010).

Przemysł hazardowy, podobnie jak inne sektory, argumentuje swój wkład w gospodarkę poprzez tworzenie miejsc pracy, wspieranie społeczności poprzez darowizny i inicjatywy charytatywne, a także dostarczanie form rozrywki społecznej, na przykład jako sposób spędzania czasu ze znajomymi. Tego rodzaju narracja ma na celu złagodzenie negatywnego odbioru skutków hazardu

oraz podkreślenie jego pozytywnych aspektów w debacie publicznej (Francis, Livingstone, 2020).

Strategia odpowiedzialnej gry bywa postrzegana przez przedstawicieli przemysłu hazardowego jako alternatywa dla działań politycznych zmierzających do ograniczenia dostępności gier (Beem, Mikler, 2011). Niektórzy badacze, tacy jak Kingma (2015), Livingstone i Woolley (2007) oraz Reith (2008), argumentowali, że koncepcja ta w rzeczywistości przenosi odpowiedzialność za minimalizowanie szkód z operatorów na samych graczy, którzy dobrowolnie wdrażają różne strategie kontroli, na przykład ustanawianie limitów wydatków czy samowykluczenie. Zdaniem tych autorów termin „odpowiedzialna gra” może być mylący dla graczy, ponieważ odwraca uwagę od potencjalnych negatywnych skutków hazardu.

Według krytyków tej strategii jej zwolennicy przypisują nadmierne znaczenie indywidualnym mechanizmom samokontroli, pomijając wpływ czynników społecznych, takich jak łatwa dostępność gier pod względem fizycznym i ekonomicznym. Ograniczenie tych czynników mogłoby wpłynąć na dochody operatorów oraz wpływy budżetowe państwa, dlatego rzadko są one uwzględniane w ramach odpowiedzialnej gry (Błaszczynski i współ., 2021).

Do technik stosowanych w ramach strategii odpowiedzialnej gry należą między innymi:

- określanie limitów dotyczących ilości pieniędzy i czasu, jakie gracze mogą przeznaczyć na hazard zarówno w lokalach stacjonarnych, jak i online,
- możliwość samowykluczenia, czyli dobrowolnego zablokowania dostępu do gier hazardowych na określony czas,
- interakcje personelu z graczami, w tym rozpoznawanie osób wykazujących oznaki problemowego grania,
- stosowanie komunikatów informacyjnych, takich jak oznakowania z hasłami w rodzaju „graj odpowiedzialnie” (Livingstone i współ., 2014).

Ustalanie limitów pieniędzy i czasu

Ustalanie limitów przez graczy może się odbywać w różnych wymiarach. Mogą oni ustalać limity:

- na grę – ustalenie maksymalnej kwoty pieniędzy lub czasu, jakie gracz może poświęcić w danym momencie na granie,
- wpłaconego depozytu – maksymalnej kwoty, jaką gracz może wpłacić na swoje konto w danym momencie,

- zakładu – maksymalnej kwoty, jaką gracz może postawić w pojedynczej grze,
- strat – maksymalnej kwoty pieniędzy, którą gracz może przegrać w jednej sesji lub sesjach.

Badania wskazują, że gracze rzadko korzystają z dostępnych narzędzi ograniczających ryzyko związane z hazardem. Jeśli już decydują się na ich użycie, najczęściej wybierają opcję ustalania limitów strat finansowych. W badaniu przeprowadzonym przez Auera i Griffithsa (2013) aż 85% graczy z grupy najcięższej grających stosowało limity strat, podczas gdy jedynie 15% decydowało się na ograniczenie czasu spędzanego na grze. Podobne wyniki uzyskano w badaniu Schellincka i Schransa (2007), w którym 12,2% graczy korzystało z limitów strat finansowych, natomiast jedynie 1,2% wyznaczało sobie limit czasowy. Przegląd literatury przeprowadzony przez McMahona i współ. (2019) wykazał, że spośród 13 analizowanych badań 7 nie potwierdziło skuteczności wprowadzania limitów, ponieważ gracze kontynuowali grę mimo przekroczenia ustalonych ograniczeń. Jednak pozostałe 6 badań sugerowało, że ustanawianie limitów może przyczynić się do skrócenia czasu gry oraz zmniejszenia aktywności hazardowej.

Badania wskazują, że ustalanie limitów na grę jest skuteczne, gdy jest powiązane z indywidualnym kontem użytkownika. Takie rozwiązanie umożliwia monitorowanie wzorów gry i interweniowanie w przypadku identyfikacji ryzykownych zachowań. W niektórych krajach skandynawskich tego rodzaju mechanizmy stanowią część polityki hazardowej. Przykładem jest Finlandia, która w 2022 roku wprowadziła obowiązkową rejestrację graczy korzystających z automatów do gier w miejscach publicznych, takich jak sklepy spożywcze. Dodatkowo wprowadzonoienne (1000 euro) i miesięczne (2000 euro) limity strat dla niektórych form hazardu online, obejmujących automaty internetowe, gry kasynowe i zakłady sportowe (Livingstone, Rintoul, 2020). W Szwecji natomiast odbierane są licencje operatorom, którzy nie przestrzegają zasad ochrony klientów, w tym nie zapewniają im możliwości ustawienia limitów strat ani nie weryfikują, czy gracze dysponują wystarczającymi dochodami na pokrycie poniesionych strat (Swedish Regulator Revokes Global Gaming Licence, 2019).

W Wielkiej Brytanii podjęto decyzję o obniżeniu maksymalnych stawek na automatach ze 100 funtów do 2 funtów. Przeciwno tej zmianie protestowali właściciele punktów hazardowych, argumentując, że wpłynie to negatywnie na ich przychody i poziom zatrudnienia. Jednak ogranicze-

nie przychodów operatorów gier hazardowych wiąże się również z ograniczeniem szkód wynikających z hazardu, zwłaszcza że około 40–50% ich zysków pochodzi od graczy wykazujących najbardziej problemowe zachowania (Adams, Livingstone, 2015).

Programy samowykluczania z miejsc uprawiania hazardu

Programy samowykluczania są uznawane przez przedstawicieli przemysłu hazardowego za kluczowy element strategii odpowiedzialnej gry, skierowany przede wszystkim do osób ponoszących poważne konsekwencje związane z hazardem. W wielu krajach europejskich wstęp do kasyn wymaga okazania dowodu tożsamości lub karty członkowskiej, co umożliwia skuteczniejszą kontrolę nad osobami objętymi samowykluczeniem. Natomiast w Ameryce Północnej i Australii systemy te często opierają się na dokumentach papierowych, co utrudnia ich egzekwowanie i sprawia, że osoby objęte samowykluczeniem są trudniejsze do zidentyfikowania (Livingstone, Rintoul, 2020).

McMahon i współ. (2019) dokonali analizy badań nad skutecznością samowykluczania. Z 11 analizowanych badań 5 wykazało, że podczas okresu samowykluczenia intensywność uprawiania hazardu spadła, jednak po jego zakończeniu pozytywne zmiany nie utrzymywały się. Dodatkowo od 26% do 60% osób, które zdecydowały się na samowykluczenie, złamało nałożone na siebie ograniczenia (McMahon i współ., 2019).

Badania wskazują, że niewielu graczy decyduje się na samowykluczenie, a ci, którzy to robią, często łamią nałożone na siebie ograniczenia. Aż 70% osób objętych samowykluczeniem przyznało się do naruszenia jego warunków, a od 11% do 55% graczy zerwało podpisaną umowę wykluczającą ich z udziału w grach hazardowych (Ladouceur i współ., 2007; Gainsbury, 2014).

Dodatkowo osoby decydujące się na samowykluczenie zazwyczaj podejmują ten krok dopiero po wielokrotnym doświadczeniu negatywnych konsekwencji wynikających z hazardu, co sprawia, że jest to raczej środek łagodzący skutki uzależnienia niż skuteczna strategia prewencyjna. Podejmowano liczne próby oceny skuteczności programów samowykluczania, jednak ich wyniki często spotykały się z krytyką ze względu na ograniczenia metodologiczne. W efekcie, mimo że programy te są od lat promowane w ramach polityki odpowiedzialnej gry, nadal brakuje jednoznacznych dowodów na ich skuteczność (Livingstone, Rintoul, 2020).

Nawiązywanie przez personel interakcji z innymi graczami, w tym rozpoznawanie graczy problemowych

Interakcje personelu z graczami, zwłaszcza w kontekście identyfikacji i wsparcia osób z problemami hazardowymi, są często promowane jako kluczowy element strategii odpowiedzialnej gry. Jednak badania wskazują na istotne ograniczenia tej metody.

Jednym z głównych wyzwań jest fakt, że nie wszyscy gracze z problemami hazardowymi wykazują widoczne oznaki takiego zachowania, co utrudnia ich identyfikację przez personel. Ponadto brakuje jednoznacznych dowodów naukowych potwierdzających skuteczność interwencji podejmowanych przez pracowników kasyn czy salonów gier. Badania sugerują wręcz, że personel rzadko inicjuje interakcje mające na celu wsparcie graczy wykazujących symptomy problemowego grania.

W badaniu przeprowadzonym przez Rintoula i współ. (2017) w australijskich salonach gier na automatach, spośród 36 graczy zapytanych o doświadczenia związane z interakcjami z personelem, jedynie czterech zgłosiło próby zniechęcenia ich do nadmiernego grania. Co więcej, w niektórych przypadkach osoby zidentyfikowane jako problemowi gracze otrzymywały od personelu darmowe napoje czy przekąski, co mogło zachęcać do kontynuowania gry zamiast do jej przerwania.

Dodatkowo badania wskazują, że personel często nie podejmuje interwencji nawet w obliczu oczywistych oznak problemowego grania. Cannane (2019) oraz Livingstone i Rintoul (2020) zwracają uwagę na brak reakcji ze strony pracowników wobec graczy wykazujących symptomy uzależnienia, co może wynikać z obaw przed utratą klientów lub braku odpowiedniego przeszkolenia w zakresie interwencji.

Komunikaty ostrzegawcze

Przemysł hazardowy często stosuje techniki informacyjne i oznakowania o charakterze profilaktycznym, które są wymagane prawnie w wielu krajach, w tym w Polsce. Jednak badania wskazują, że takie działania mają ograniczoną skuteczność w ograniczaniu grania.

Analizy wykazały, że komunikaty profilaktyczne są często mało widoczne i nie przyciągają uwagi graczy w porównaniu z intensywnymi przekazami promocyjnymi. W rezultacie wielu graczy nie zauważa tych

ostrzeżeń, co ogranicza ich potencjalny wpływ na zachowania hazardowe. Ponadto brakuje jednoznacznych dowodów naukowych potwierdzających skuteczność takich informacji w ograniczaniu nadmiernego grania (Auer i współ., 2014).

Alternatywne podejścia sugerują kierowanie komunikatów bezpośrednio do osób z grup wysokiego ryzyka, zachęcając je do poszukiwania pomocy (Auer i współ., 2014). Programy edukacyjne skierowane do młodzieży, koncentrujące się na świadomości potencjalnych zaburzeń i szkodach związanych z hazardem, mogą być bardziej efektywne (Szwejką, 2021). Badania wskazują, że interwencje oparte na podejściu poznawczo-behawioralnym, które skupiają się na modyfikacji myślenia i zachowań związanych z graniem, mogą prowadzić do ograniczenia problemowego grania. Jednak skuteczność tych programów zależy od ich odpowiedniego dostosowania do grupy docelowej oraz jakości ich wdrożenia (Karaszewska, 2023).

W kontekście profilaktyki wśród młodzieży, programy edukacyjne zwiększające świadomość na temat ryzyka związanego z hazardem oraz rozwijające umiejętności radzenia sobie ze stresem i podejmowania decyzji mogą przyczynić się do zmniejszenia liczby młodych osób angażujących się w ryzykowne zachowania hazardowe (Kusztal i współ., 2021).

Odejście od odpowiedzialnej gry

Coraz więcej badań i analiz polityki hazardowej wskazuje na stopniowe odchodzenie od strategii odpowiedzialnej gry jako głównej metody ograniczania szkód związanych z hazardem. Krytyka tego podejścia wynika przede wszystkim z jego ograniczonej skuteczności oraz faktu, że odpowiedzialność za kontrolowanie zachowań hazardowych spoczywa głównie na graczach, zamiast na operatorach gier i regulatorach rynku (Petticrew i współ., 2017). Według Livingstone'a i Rintoula (2020) strategia odpowiedzialnej gry była przez lata narzędziem stosowanym przez przemysł hazardowy do ograniczania konieczności wdrażania bardziej restrykcyjnych regulacji, które mogłyby realnie wpłynąć na ograniczenie rozpowszechnienia grania.

Jednym z bardziej znaczących przykładów odejścia od tej strategii jest Wielka Brytania, gdzie w 2019 roku zmieniono nazwę Rady Doradczej ds. Odpowiedzialnej Gry (*Responsible Gambling Advisory Board*) na Radę Doradczą ds. Bezpieczniejszego Uprawiania Hazardu

(*Advisory Board for Safer Gambling*). Ta symboliczna zmiana odzwierciedla rosnącą świadomość, że to nie tylko indywidualne decyzje graczy prowadzą do problemowego uprawiania hazardu, ale również czynniki systemowe i strukturalne, takie jak łatwa dostępność gier hazardowych, ich mechanizmy wzmacniające uzależnienie oraz agresywna reklama (Adams i Livingstone, 2015).

Podobne zmiany miały miejsce w Australii, gdzie zamiast „Tygodnia Świadomości nt. Odpowiedzialnej Gry” (*Responsible Gambling Awareness Week*) wprowadzono „Tydzień Świadomości o Szkodach Wynikających z Uprawiania Hazardu” (*Gambling Harm Awareness Week*). Celem tej zmiany było podkreślenie, że skuteczna polityka hazardowa powinna koncentrować się na ograniczaniu szkód, a nie tylko na edukacji i samoregulacji graczy (Livingstone i Rintoul, 2020).

W badaniach nad skutecznością interwencji hazardowych coraz częściej podkreśla się konieczność stosowania bardziej restrykcyjnych regulacji zamiast strategii bazujących na indywidualnej odpowiedzialności. Sulkunen i współ. (2021) wskazali, że skuteczniejszymi metodami ograniczania grania są regulacje dotyczące dostępności gier, ograniczenia reklamy oraz systemy ścisłego monitorowania wydatków graczy. Ich badania wykazały, że kraje, takie jak Norwegia i Francja, które wprowadziły rygorystyczne regulacje hazardowe, odnotowały spadek liczby osób uzależnionych od gier losowych. Natomiast państwa, które oparły swoją politykę na strategii odpowiedzialnej gry, takie jak Wielka Brytania czy Australia, borykają się z wysokimi wskaźnikami problemowego uprawiania hazardu. Badania prowadzone w innych obszarach zdrowia publicznego, takich jak używanie alkoholu i innych substancji, pokazują, że same programy edukacyjne są stosunkowo drogie i mają niewielką długoterminową skuteczność (West, O’Neal, 2004; Babor i współ., 2010).

Podsumowanie

Analiza koncepcji odpowiedzialnej gry pokazuje, że strategia ta jest szeroko stosowana w polityce hazardowej, jednak jej efektywność budzi liczne wątpliwości. Choć zakłada ona edukację graczy, wdrażanie limitów oraz możliwość samowykluczenia, badania wskazują, że narzędzia te często nie przynoszą oczekiwanych rezultatów. Niewielu graczy aktywnie korzysta z dostępnych strategii ograniczania strat, a jeśli to robią, to głównie w kontekście finansowym, rzadziej kontrolując czas spędzony na grze. Ponadto brak skutecznych interwencji ze strony

personelu kasyn oraz niska widoczność komunikatów ostrzegawczych sprawiają, że strategia odpowiedzialnej gry nie spełnia w pełni swojej prewencyjnej roli.

W związku z tym coraz więcej krajów odchodzi od tradycyjnego modelu odpowiedzialnej gry na rzecz bardziej restrykcyjnych regulacji. Wprowadzenie obowiązkowej rejestracji graczy, limitów strat, ograniczeń reklam hazardowych oraz zmian w konstrukcji gier są przykładami podejść, które koncentrują się na realnym ograniczaniu szkód wynikających z hazardu. Badania wykazują, że strategie, takie jak regulacje dotyczące stawek czy blokowanie transakcji hazardowych mogą być bardziej skuteczne niż kampanie edukacyjne czy dobrowolne mechanizmy samokontroli. Na podstawie analizy literatury można sformułować kilka wniosków:

1. Narzędzia odpowiedzialnej gry, takie jak limity wydatków, systemy samowykluczenia czy komunikaty ostrzegawcze, wykazują ograniczoną efektywność w ograniczaniu problemowego uprawiania hazardu. Badania pokazują, że gracze rzadko z nich korzystają, a jeśli to robią, to głównie w celu kontrolowania strat finansowych, rzadziej natomiast ograniczając czas spędzany na grze.
2. Krytyka strategii odpowiedzialnej gry wynika m.in. z tego, że jej założenia opierają się na indywidualnej odpowiedzialności graczy, pomijając wpływ czynników strukturalnych. Łatwa dostępność gier, agresywna reklama i mechanizmy wzmacniające uzależnienie są kluczowymi czynnikami sprzyjającymi hazardowi, które wciąż pozostają słabo regulowane.
3. Wiele krajów zaczyna odchodzić od modelu odpowiedzialnej gry na rzecz bardziej restrykcyjnych regulacji. Przykłady takich działań obejmują obowiązkową rejestrację graczy (Finlandia), ograniczenie wysokości zakładów (Wielka Brytania) oraz surowsze regulacje wobec operatorów (Szwecja). Badania wskazują, że tego rodzaju regulacje mogą skuteczniej redukować negatywne skutki hazardu niż narzędzia samoregulacyjne pozostawione do dyspozycji graczy.

Zadanie współfinansowane ze środków Funduszu Rozwiązywania Problemów Hazardowych, będących w dyspozycji Ministra Zdrowia w ramach konkursu przeprowadzonego przez Krajowe Centrum Przeciwdziałania Uzależnieniom.

Bibliografia dostępna w internetowej wersji artykułu na stronie www.siu.praesterno.pl

Bibliografia

- [1] Adams P.J., Livingstone C. (2015). Addiction surplus: the add-on margin that makes addictive consumptions difficult to contain. *The International Journal on Drug Policy*. 2015 Jan; 26(1):107-111. DOI: 10.1016/j.drugpo.2014.07.018. PMID: 25175598.
- [2] Auer M. & Griffiths M.D. (2013). Voluntary limit setting and gambling behavior: An empirical study of online gamblers. *Journal of Gambling Studies*, 29(4), 647-660.
- [3] Auer M., Malischnig D. & Griffiths M. (2014). Is “pop-up” messaging in online slot machine gambling effective as a responsible gambling strategy? *Journal of Gambling Issues*, 29, 1-10.
<https://doi.org/10.4309/jgi.2014.29.3>
- [4] Babor T., Caetano R., Casswell S., Edwards G., Giesbrecht N., Graham K., Grube J., Hill L., Holder H., Homel R., Livingston M., Österberg E., Rehm J., Room R. & Rossow I. (2010). (2nd ed.). Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199551149.001.0001>
- [5] Beem B. & Mikler J. (2011). National regulations for a borderless industry: US versus UK approaches to online gambling. *Policy and Society*, 30, 161-174.
- [6] Blaszczynski A., Ladouceur R. & Shaffer H. J. (2011). A science-based framework for responsible gambling: The Reno Model. *Journal of Gambling Studies*, 27(4), 565-581.
- [7] Blaszczynski A., Shaffer H. J., Ladouceur R., & Collins P. (2021). Clarifying responsible gambling and its concept of responsibility. *International Journal of Mental Health and Addiction*. Advance online publication.
<https://doi.org/10.1007/s11469-020-00451-5>
- [8] Cannane S. (2019) Woolworths pokies players plied with free drinks to keep them gambling, whistleblower says.
<https://www.abc.net.au/news/2019-02-14/woolworths-pokies-players-free-drinks-investigation/10806674> (dostęp: 15.06.2022).
- [9] Francis L., Livingstone Ch. (2020). Gambling’s community contributions: does the community benefit? *Addiction Research & Theory*, 28:5, 365-378, doi: 10.1080/16066359.2019.1663834

- [10] Gainsbury S. (2014) Review of self-exclusion from gambling venues as an intervention for problem gambling. *Journal of Gambling Studies*, 30, 229-251.
- [11] Gainsbury S.M. (2017). Online gambling addiction: the relationship between internet gambling and disordered gambling. **Current Addiction Reports*, 4*(2), 185-193.
- [12] Gray H.M., Wiley R.C., Williams P.M. & Shaffer H.J. (2020). A scoping review of “responsible drinking” interventions. *Health Communication*, 1–21.
<https://doi.org/10.1080/10410236.2020.1733226>.
- [13] Hing N., Russell A. M. & Gainsbury S.M. (2016). Adopting a public health perspective for responsible gambling: The need for collaboration. *Addiction Research & Theory*, 24 (6), 437-447.
- [14] Karaszewska H. (2023). Profilaktyka zachowań ryzykownych – dobre praktyki i dowody naukowe. W H. Karaszewska (red.), *Mediacja wobec problemu uzależnienia w rodzinie. Profilaktyka i terapia* (s. 45–67). Wydawnictwo Naukowe UAM.
<https://researchportal.amu.edu.pl/docstore/download/@UAMa262b2d668584f1b9def42adadf4028/H.Karaszewska%2Cred.%2CMediacja%20wobec%20problemu%20uzale%C5%BCnienia%20w%20rodzinie...%2C2023.pdf>
- [15] Kingma S. (2015). Paradoxes of risk management: Social responsibility and self-exclusions in Dutch casinos. *Culture and Organization*, 21, 1-22.
- [16] Kuztal J., Piasecka M., Nastazjak A. (2021). Profilaktyka uzależnienia od hazardu oparta na dowodach naukowych. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
<https://kcpu.gov.pl/wp-content/uploads/2022/11/profilaktyka-uzaleznienia-od-hazardu-oparta-na-dowodach-naukowych.pdf>
- [17] Ladouceur R., Sylvain C., Gosselin P. (2007). Self-exclusion program: a longitudinal evaluation study. *Journal of Gambling Studies*, 23, 85-94.
- [18] Livingstone C., Rintoul A., Francis L. (2014). What is the evidence for harm minimisation measures in gambling venues? *Evidence Base*, 2, 1–24. doi: 10.21307/eb-2014-002.
- [19] Livingstone C. & Rintoul A. (2020). Moving on from responsible gambling: a new discourse is needed to prevent and minimise harm from gambling. *Public Health*, 184, 107-112.

- <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2020.03.018>
- [20] Livingstone C. & Woolley R. (2007). Risky business. A few provocations on the regulation of electronic gaming machines. *International Gambling Studies*, 7, 361-376.
- [21] McMahon N., Thomson K., Kaner E. & Bimbra C. (2019). Effects of prevention and harm reduction interventions on gambling behaviours and gambling related harm: An umbrella review. *Addictive Behaviors*, 90, 380–388.
<https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2018.11.048>
- [22] Petticrew, M., Katikireddi, S.V., Knai, C., Cassidy, R., Maani Hessari, N., Thomas, J., & Weishaar H. (2017). ‘Nothing can be done until everything is done’: the use of complexity arguments by food, beverage, alcohol and gambling industries. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 71, 1078-1083.
- [23] Reith G. (2008). Reflections on responsibility. *Journal of Gambling Issues*, (22), 149-155.
- [24] Rintoul A., Deblaquiere J. & Thomas A. (2017). Responsible gambling codes of conduct: lack of harm minimisation intervention in the context of venue self-regulation. *Addiction Research & Theory*, 25, 451-461.
- [25] Schellinck T. & Schrans T. (2007). VLT player tracking system. *Focal Research*, Nova Scotia.
- [26] Shamir R. (2010). Capitalism, governance, and authority. The case of corporate social responsibility. *Annual Review of Law and Social Science*, 6, 531-553.
- [27] Sulkunen P., Babor T.F., Cisneros Örnberg J., Egerer M., Hellman M., Livingstone C., Marionneau V., Nikkinen J., Orford J., Room R. & Rossow I. (2021). Setting Limits: Gambling, Science and Public Policy-summary of results. *Addiction* (Abingdon, England), 116(1), 32–40.
<https://doi.org/10.1111/add.15241>
- [28] Swedish regulator revokes Global Gaming licence. (2019).
<https://www.igamingbusiness.com/news/swedish-regulator-revokes-global-gaming-licence> (dostęp: 20.06.2022).
- [29] Szwejka Ł. (2021). Skuteczność programów profilaktycznych bazujących na podejściu poznawczym i poznawczo-behawioralnym. W M. Piasecka & Ł. Szwejka (Red.), Systemy

mowe ograniczanie zaburzeń uprawiania hazardu (s. 149–168). Krajowe Centrum Przeciwdziałania Uzależnieniom.

https://kcpu.gov.pl/wp-content/uploads/2023/01/Piasecka-Szwejk-Nastazjak_Systemowe-ograniczanie_Impuls.pdf

[30] West S.L., & O'Neal K.K. (2004). Project D.A.R.E. outcome effectiveness revisited. *American Journal of Public Health*, 94(6), 1027–1029.

<https://doi.org/10.2105/ajph.94.6.1027>

[31] Wood R.T., & Griffiths M.D. (2015). Understanding positive play: An exploration of responsible gambling indicators. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 13(4), 678-695.